

gennemsigtig og i overensstemmelse med en parlamentarisk grundholdning. Dette punkt, som jeg finder ret centralt i forhold til en overordnet forståelse af DOK og reguleringspolitikken, kunne efter min mening have fortjent en større opmærksomhed.

Det er tid til at runde af: Efter bedømmelsesudvalgets mening er afhandlingens stærke side analysen af det store kildemateriale efter Den overordentlige Kommission. Der trækkes sider ved DOK's virke frem, som hidtil ikke har været belyst, en række konflikter belyses, konsensusforståelsen er grundigt dokumenteret, ligesom vores viden om organisationernes rolle er væsentligt forøget. Det rode'ske regimente var mindre planøkonomisk og bedre demokratisk funderet end dets kritikere har givet udseende af.

Mogens Rüdiger

STEEN ANDERSEN: De gjorde Danmark større... De multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1947.

Interessen for besættelsestiden er blusset op igen de senere år, men som noget nyt ved beskæftigelsen med de fem lange år har historikere de senere år for alvor taget fat på afdækningen af de økonomiske forhold, erhvervenes situation og deres forhold til besættelsesmagten og samarbejdspolitikken. Center for Virksomhedshistorie, CBS, har sin væsentlige andel i, at der bliver taget hånd om dette område på en kvalificeret måde. Det skal derfor hilses velkommen, at Steen Andersen har givet sig i kast med den omfattende opgave, det er at undersøge de multinationale danske entreprenørfirmaer.

Resultatet er en omfangsrig afhandling, der argumenterer både på det teoretiske og begrebslige niveau, er metodisk velovervejet og empirisk særdeles grundig. Problemstillingen er relevant og væsentlig ligesom undersøgelsen i det store og hele er overbevisende. Vi får præsenteret et både detaljeret og skarpt billede af de danske entreprenørvirksomheders ageren i perioden. Endelig er afhandlingen velskrevet. De kritiske bemærkninger, der følger nedenfor, skal ses i lyset af denne positive helhedsvurdering.

Afhandlingens problemstilling er koncentreret omkring de multinationale danske entreprenørvirksomheder og den måde, de forholdt sig til de udfordringer, som de i mellemkrigstiden og ikke mindst under 2. verdenskrig blev stillet over for. Dvs. på baggrund af de politiske forandringer, der bragte staten eller det politiske på banen enten i form af en demokratisk krisepolitik eller i form af diktaturer i andre lande.

Inden for denne ramme analyseres entreprenørvirksomhederne i perioden 1919-47. Tyngdepunktet ligger i krigsårene, men det er værd at understrege det valgte tidsperspektiv. Entreprenørernes reaktion på krigsudbruddet og besættelsen viste sig i høj grad at være afhængig af, hvor i verden deres aktiviteter lå, dvs. der er tale om en vis kontinuitet i de enkelte virksomheders håndtering af de politiske indgreb, som først og fremmest resulterede i 1930'ernes udbygning af infrastrukturen med henblik på at begrænse arbejdsløsheden og de sociale problemer, samt i militære projekter. Der er altså tale om en vis *stiafhængighed* i virksomhedernes beslutninger. Dertil kom, at entreprenørernes nationale og ideologiske holdninger ligeledes påvirkede entreprenørfirmaernes reaktion på de nye opgaver eller udfordringer.

Når man bevæger sig ind på spørgsmålet om entreprenørernes værnemageri, er det vigtigt, at deres handlinger bliver vurderet på et sagligt og empirisk holdbart grundlag. Det bestræber Steen Andersen sig på med en forlæns beskrivelse af historien, dvs. ved at indkredse, hvordan virksomhederne definerede deres handlemuligheder, og hvordan de tacklede udfordringerne. Det sker med udgangspunkt i begrebet politisk risiko. En anden fremgangsmåde er at tænke baglæns og dømme eller vurdere entreprenørernes handlinger alene ud fra et nutidigt ståsted. Der er tale om en balancegang mellem et simpelt referat af begivenhederne og ubegrundede domme. Steen Andersen har holdt tungen nogenlunde midt i munden.

Efter disse indledende – positive – ord kommer vi til den mere kritiske afdeling. Det kan næppe undgås, at der i et så stort arbejde er en række aspekter, som ægger til indsigelse eller endog modsigelse. Det, jeg vil gribe fat i, er for det første begrebet politisk risiko og den måde, det bruges på; for det andet vil jeg se på Steen Andersens vurdering af, om entreprenørerne blev beordret til at bygge for tyskerne; og for det tredje vil jeg komme ind på håndteringen af, om de gik for langt, moralsk set.

Begrebet politisk risiko er – som Steen Andersen gør rede for (s. 21 ff.) – et bredt begreb, der indgår i de overvejelser, en virksomheds ledelse må gøre sig, når den indkredser virksomhedens handlemuligheder. Det er ikke den eneste parameter, der tæller, men det er den, Steen Andersen har valgt at rette sin primære opmærksomhed på. Jeg vil ikke sætte spørgsmålstegn ved, om det er et meningsfuldt valg. Både han og andre har argumenteret overbevisende for begrebets brugbarhed i mellemkrigstiden. Men jeg tvivler på, at det er så bæredygtigt, som fremgår af beskrivelsen af afhandlingens teoretiske ramme.

Politisk risiko handler kort sagt om, at politiske beslutninger eller

begivenheder uden for markedet griber ind i virksomhedens handlemuligheder. Entreprenørerne havde eksempelvis løbende problemer med at hente overskuddet fra opgaver i andre lande hjem til det danske hovedkontor, typisk på grund af valutarestriktioner eller andre nationalistiske foranstaltninger.

Steen Andersens opsummering af debatten om politisk risiko lyder: »Samlende kan man sige, at begrebet politisk risiko har fået et stadig større betydningsfelt, som omfatter ikke-markedsmæssige kræfter og politiske hændelser, der *begrænser* virksomhedernes handlemuligheder og resulterer i tab af profit eller potentiel profit« (s. 24). Man kan sige, at begrebet bygger på en god gammeldags modsætning mellem stat og marked, hvor politiske beslutninger fører til usikkerhed på markedet.

Enhver kan jo se, at det ikke passer på det, Steen Andersen har fat i; det passer hverken på statslige beskæftigelsesprojekter eller på det militære bunkersbyggeri. Man må medtænke, at statsindgreb kan skabe nye muligheder for virksomhederne – hvilket Steen Andersen er opmærksom på – hvorfor han ender med en definition, der nedtoner modsætningsforholdet mellem stat og marked og beskriver politisk risiko som »et resultat af institutionel forandring. Politiske indgreb fører til ændringer i de formelle og uformelle institutionelle rammer for en virksomhed.(...) De institutionelle rammer lægger begrænsninger på aktørernes adfærd, men de er samtidig med til at reducere virksomhedens oplevelse af uvished i forhold til den omgivende verden.(...) politisk risiko og institutionel uvished [er] begrebsmæssigt det samme.« (s. 25).

Kort sagt, begrebet ændres fra at udtrykke en modsætning mellem stat og marked til, at politisk risiko er lig med institutionel usikkerhed. Fra at udtrykke en konflikt mellem det økonomiske og politiske til at antyde, at verden forandrer sig, og det var virksomhederne ikke nødvendigvis glade for – mens de på den anden side var tilfredse med, at fremtiden fremstod mindre uvis, i og med at de politiske indgreb skabte nogle nye muligheder.

En interessant vinkel på denne diskussion, men som desværre kun antydes, er skelnen mellem på den ene side udenomsretlige og på den anden retlig-statslige risikobegivenheder eller -beslutninger (s. 23). De første kan være militærkup eller krig, og Steen Andersen peger på, at fokus herpå kan være velegnet. De sidste kan være lovændringer som følge af regeringsskift i et demokrati. Denne skelnen bruges imidlertid ikke til noget videre. Selv om afhandlingen ikke er retshistorisk anlagt, kunne det være relevant med nogle overvejelser i forhold til vurderingen af entreprenørfirmaernes arbejde for tyskerne, dels i Danmark,

dels andre steder i Europa. Om virksomhederne bevægede sig i et udenomsretligt og ikke-demokratisk felt eller i et retlig-statsligt forekommer af betydning for en vurdering af deres handlerum og handlinger.

Jeg vil dernæst formulere fire punkter, som udfordrer Steen Andersens definition og brug af begrebet politisk risiko:

1. *Begrebet er et konfliktbegreb og er derfor kun interessant i forbindelse med brud i udviklingen – og knap nok det.* Der er groft sagt tale om tre brud: introduktionen af beskæftigelsesarbejder i 1930'erne, de første arbejdsopgaver for tyskerne, og endelig tyskernes nederlag. Det første tryglede entreprenørerne selv om, det andet viste sig hurtigt at være en guldgrube, så det var udsigten til de allieredes sejr, der udgjorde risikoen; i forbindelse med det sidste punkt kan man sige, at entreprenørerne var overbeviste om tysk sejr, så når historien skrives forlæns, må den væsentligste usikkerhed bestå i de overvejelser, hver enkelt firma måtte gøre med sig selv, om man kunne tillade sig at bygge for nazi-regimet.

Lad os tage et eksempel, nemlig Christiani og Niensens deltagelse i Nordag-byggeriet i Norge (226 ff). Det er et kompliceret forløb med alle de faktorer, man kan ønske sig: engelske bombardementer, modstandsbevægelse, mangel på arbejdskraft osv. Steen Andersens konklusion på forløbet er imidlertid ganske klar: Nordag-programmet er et »velegnet eksempel på relationen mellem private virksomheder og Nazistaten. Uden de private firmaer kunne Det tredje Rige ikke gennemføre sine programmer for nyordningen af Europa og oprustningen til Hitlers krig. Firmaerne oplevede (...) en lignende afhængighed af staten, hvis de ønskede at værne om deres virksomhedsinteresser« (s. 269). De var gensidigt afhængige, uden at have fælles eller »identiske« interesser. Staten havde politiske interesser, C&N økonomiske interesser.

Hvor ligger den politiske risiko i denne gensidige afhængighed? Først og fremmest i, at de allierede reagerede på byggeriet, men det må C&N have vidst på forhånd, og det kan dermed ikke beskrives som institutionel usikkerhed. Risikoen lå ikke i samarbejdet med tyskerne, men i at englænderne fik held med deres forsøg på at stoppe byggeriet.

2. *Når det drejer sig om arbejde i udlandet, var det truslen mod eller risikoen i forhold til den lokale institutionelle ramme, der var interessant, ikke den danske – hvilket modsiger Steen Andersens hypotese om, at det var de institutionelle rammer i Danmark, der var afgørende.*

Det kan belyses med et andet eksempel: Hvor Nordag-byggeriet, så vidt jeg har forstået, ikke endte med beskæftigelse af tvangsarbejdere, var det samme ikke tilfældet ved byggeriet af ubådsbunkere i Vestfrankrig, hvor Organisation Todt indsatte et par tusinde spanske republikana-

ner. Det genererede åbenbart ikke C&N, ligeså lidt som de substantielle fortjenester. Steen Andersen skriver, at den eneste overvejelse C&N gjorde sig, var, hvordan man skulle leve op til en tidligere beslutning om, at de europæiske afdelinger økonomisk skulle hvile i sig selv. Den tyske afdeling stod for byggeriet, og den opfattede C&N som et tysk firma, der måtte agere i forhold til Tysklands interesser (s. 322 og 324). Hvad der var godt for nazi-regimet, var godt for C&N! Hvile-i-sig-selv beslutningen var nok vigtig, men det var samspillet med de tyske myndigheder, der konkret definerede handlerummet.

3. *Bundlinien er vigtigere end den politiske risiko, når entreprenørernes handlinger skal forklares.* I de tilfælde, hvor entreprenørerne valgte at bygge for værnemagten, er det efter min vurdering mere nærliggende at konkludere, at de gik efter de gode fortjenester og i langt de fleste tilfælde vægtede dem højere end de risici, der måtte være forbundet hermed. Det skal dog tilføjes, at visse firmaers fravalg af at arbejde for Nazi-Tyskland hverken kan forklares ud fra bundlinien eller risiko-begrebet, men må inddrage andre faktorer, især den nationale holdning.

Bunkers-byggeriet i Frankrig kan igen tages som eksempel. Institutionel usikkerhed var der ikke tale om i forhold til den tyske besættelsesmagt, men der var klart nok tale om en uvished i forhold til de allierede. Eller sagt på en anden måde: den største bekymring gik på, at krigen skulle slutte så tidligt, at C&N fik påført et økonomisk tab (s. 329) – selv om firmaet fik forøget indtjeningen i kraft af de allieredes bombardementer, idet de skabte nye arbejdsopgaver. Steen Andersen konkluderer: »den politiske risiko (...) fik ingen indflydelse på dispositionerne« (s. 329 f.). I dette omfattende og strategisk set meget væsentlige byggeri var bundlinien det afgørende – men den, bundlinien, er unægtelig noget perifer i afhandlingens teoretiske beredskab!

Afhandlingens konklusion kan læses som en erkendelse af, at risiko-begrebet ikke har været et helt så værdifuldt et udgangspunkt, som det fremføres i de indledende afsnit. Selvfølgelig var der en risiko for entreprenørerne og selvfølgelig medfører krigens udbrud og besættelsen blandt andet af Danmark en voldsom ændring af de institutionelle rammer. Men det er måske betegnende, at begrebet politisk risiko – for at sætte det på spidsen – i konklusionen transformeres til »pludseligt opståede muligheder« (s. 450). Snarere fremstår en anden mere håndgribelig parameter, nemlig den økonomiske gevinst, som afgørende. En efter min mening rimelig konklusion på analysen, men det kunne nok give anledning til nogle teoretiske overvejelser.

Pålæg eller opfordring

Et andet perspektiv på den politiske risiko og på det at skrive forlæns ligger i vurderingen af, om virksomhedernes beslutninger om at gå i gang med at arbejde for besættelsesmagten var en følge af, at de følte sig presset af politikerne til at påtage sig arbejdet, eller om de blot blev opfordret hertil. Det er, kan man sige, en vigtig del af virksomhedernes institutionelle ramme.

Mere konkret er spørgsmålet, om samlingsregeringen ved Th. Stauning og J. Christmas Møller i foråret 1940 *pålagde* eller *opfordrede* Wright, Thomsen & Kier til at bygge de flyvepladser, tyskerne ønskede. Forskellen mellem pålæg og opfordring ligger i, at et pålæg groft sagt lægger det moralske ansvar på politikernes skuldre, mens opfordring placerer aben på WTK's skuldre, dvs. entreprenørerne havde selv det fulde ansvar.

Steen Andersen diskuterer fire udsagn. To fra T.K. Thomsen fra 1942 og 1943,¹ der hævder, at værnemageriet blev pålagt entreprenørerne, og to udsagn fra Christmas Møller fra 1945 og 1946,² hvor det første taler om opfordring, mens det andet påstår, at der var tale om et pålæg. Steen Andersen tillægger Christmas Møllers udsagn fra marts 1945 størst troværdighed, hvor han over for Frihedsrådet understregede, at der var tale om en opfordring i 1940. I 1946 talte han derimod om pålæg i beretningen til den Parlamentariske kommission.

Var Christmas Møllers så troværdig i 1945 eller 1946? I Ditlev Tamms bog om retsopgøret (1997 s. 476 f.) peger han på, at Christmas Møllers 1946-udtalelse understøtter Thomsens udsagn, og set ud fra at Christmas Møllers i marts 1945 gik efter at blive Frihedsrådets kandidat til statsministerposten i befrielsesregeringen, giver det god mening (selv om Christmas Møller må have kendt Thomsens redegørelser og i øvrigt på det tidspunkt kæmpede for at komme tilbage som konservativ leder). I og med at Steen Andersen vælger 1945-udtalelsen, må han også afvise Thomsens udsagn, der betegnes som efterrationaliseringer.

Det er et centralt punkt i afhandlingen, som Steen Andersen vender tilbage til, når han vurderer entreprenørernes adfærd, men efter min mening forekommer analysen af troværdigheden i de forskellige kilder ikke overbevisende. Hvorfor Thomsens 1942-redegørelse imidlertid karakteriseres som en efterrationalisering, indvies læseren ikke i. Det problematiske ved Steen Andersens argumentation er, at han ikke med-

¹ Thomsen var medstifter af WTK og fra 1941 formand for Dansk Arbejdsgiverforening.

² Christmas Møller (K) blev ved besættelsen medlem af samlingsregeringen og var fra juli 1940 handelsminister.

tænker den situation, udsagnene er blevet fremsat i. Thomsen havde ingen tiltro til Christmas Møller, hvorfor statsminister Stauning var hans eneste alibi – og han døde som bekendt i 1942. Motivet til 1943-redegørelsen var at sværte Christmas Møller ved at påpege, at han havde skiftet holdning ved at opgive samarbejdspolitikken til fordel for en støtte til den voksende modstandsbevægelse. Men det gør ikke nødvendigvis Thomsen utroværdig, fordi det er 1942-udsagnet, der må være det centrale.

Men er denne diskussion overhovedet interessant? Er det andet end en diskussion af ansvar udelukkende på de historiske aktørers præmisser? Grundlæggende er pointen jo, at samarbejdspolitikken og arbejdet for besættelsesmagten, dvs. værnemageriet i stort og småt, hang uløseligt sammen. Uanset om der var tale om en kraftig opfordring eller et såkaldt pålæg, så stod virksomhederne tilbage med ansvaret for deres handlinger. I den forbindelse argumenterer Steen Andersen overbevisende for, at de påstuede nationale hensyn og hensynet til almenvellet var varm luft. Det, det handlede om, var virksomhedernes økonomi og deres internationale interesser.

Moralen

Afslutningsvis vil jeg berøre spørgsmålet om, hvor grænsen går mellem det moralsk acceptable og det moralsk uacceptable? Grænsen har naturligvis flyttet sig og er stadig til diskussion. Hvor skal vi lægge snittet i dag?

I flere tilfælde trækker Steen Andersen tvangsarbejdet frem som en alvorlig anstødssten, og det kan man ikke være uenig i. Det gælder fx i forbindelse med Contractors – der var et partnerskab mellem Højgaard & Schultz og WTK – arbejde i Polen og C&N's ubådsbunkerbyggeri i Frankrig, samt i konklusionen.

Hvorfor lige dette kriterium, hvorfor ikke om man ved at bygge for tyskerne bidrog til at slå allierede soldater ihjel, eller om man accepterede jødeforfølgelsen og arieseringen i stort og småt? Tvangsarbejde som kriterium accepterer politikernes og virksomhedernes legitimerende argument, at det vigtige var at hindre tvangsudskrivning, tyske arbejdere, mv. Det betyder, at vi slipper for letkøbt moralsk efterrationalisering, men det efterlader også betydeligt mere på den moralsk acceptable side end de andre mulige kriterier, vi i dag med rimelighed kan opstille – og måske mere end godt er sammenlignet med normale forhold før og efter krigen.

Først på konklusionens sidste side (s. 451) skærpes kravene til de for-

tidige aktører, og det endda voldsomt. Her hedder det nemlig, at virksomhederne skulle have afholdt sig fra at udvide deres arbejde for tyskerne i Norge, Polen, mv. Det er jo en helt anden snak, der kun sporadisk optræder på de første 450 sider. Netop fordi afhandlingens baggrund er at finde i den offentlige debat om vurderingen blandt andet af værnemageriet, ville en helt entydig konklusion på dette punkt have været at foretrække – hvor vanskelig det end kan forekomme.

Uanset indvendinger er afhandlingen et stort og flot stykke arbejde, der vil få vidtrækkende betydning for opbygningen af vores kendskab til det økonomisk samarbejde og virksomhedernes ageren under vanskelige forhold – og Steen Andersen har gjort sit til, at det ikke bliver et kedeligt betonbyggeri.

Mogens Rüdiger

II

Vi står overfor en meget ambisiøs avhandling utfra tidsmessige, geografiske og analytiske kriterier.¹ Avhandlingen er i hovedsak preget av en meget god gjennomføringsevne. I perioder er fremstillingen glimrende slik som kap. 8 om Christiani & Nielsens aktiviteter i Frankrike under krigen. Avhandlingens styrke ligger i de gode og balanserte empiriske analyser basert på studier av et omfattende og ikke sjelden komplekst kildemateriale. Med unntak av kap. 9, der de personlige intrigene i Iran under krigen får en vel stor plass, lar Steen Andersen (SA) sine sentrale problemstillinger styre kildeutvalget og de empiriske analysene. I den grad SA kommer med etiske eller moralske vurderinger av sine aktører finner jeg disse jevnt over balanserte og ikke for kritiske. Avhandlingen viser at flere av de undersøkte selskapenes kom tilnærmet rettslig, økonomisk og i betydelige grad også renomémessig skadesløs fra et systematisk og vidtgående profittmotivert samarbeid med tyskerne. Det gjaldt ikke minst Christiani & Nielsen der ledelsen synes å ha hatt få etiske grenser for sin forretningsførsel under krigen.²

Når det gjelder spørsmål knyttet til bedriftenes – eller mer presist bedriftsledernes – vurdering av etikk og utøvelse av – det vi i Norge ofte nå kaller – bedriftenes samfunnsansvar, hadde jeg gjerne sett en mer inngående drøfting utfra den ulike praksis og strategi de undersøkte

¹ En bearbejdet versjon av mitt forberedte innlegg under disputasen 4. november 2005. Førsteopponent Mogens Rüdiger tok opp avhandlingens bruk av politisk risiko som overordnet analytisk grep og jeg vil derfor ikke følge opp det her utover å bemerke at dette ikke er blant avhandlingens sterkeste sider.

² I og med at SA s. 393 nevner at Rudolf Christiani i 1954 ble Kommandør av 1. grad av Dannebrog, er det overraskende at han ikke går nærmere inn på Ingeniørforeningens forsøk på disiplinær refs av Christiani som Høyesterett satte til side, jf. Ditlev Tamm, *Retsopgøret Efter Besættelsen*, 2. udg. København 1984. s. 595-96.

bedrifter valgte.³ Avhandlingens dokumentasjon av diskusjon om slike forhold har relevans for dagens corporate governance-debatt. Når det gjelder den danske debatten om entreprenørbedriftene ble oppfordret eller presset av den danske regjeringen til å påta seg byggeoppdrag for tyskerne i april-mai 1940, er det slående at de entreprenørene som påtok seg dette arbeidet ikke ba om eller fikk noen skriftlig henstilling fra myndighetene om å påta seg slike oppdrag. Norske entreprenører som påtok seg oppdrag for tyskerne i det okkuperte Norge i april-juni 1940 synes heller ikke å ha fått noen skriftlig henstilling om dette fra lokale myndigheter, men her var situasjonens grad av tvang klart større enn i Danmark.⁴

Med denne avhandlingen ligger Danmark klart foran norsk historieforskning med hensyn til kunnskap om og analyser av entreprenørbransjens historie både under 2. verdenskrig og i mellomkrigstiden. Dette til tross for at den tyske bygge- og anleggsvirksomheten i Norge under 2. verdenskrig var langt mer omfattende enn i Danmark. Offisielle danske tall viser at drøyt 70000 arbeidere var engasjert med tyske byggeoppdrag på det meste i mai 1944.⁵ Hvis man inkluderer funksjonærene, utgjorde den danske sysselsettingen i entreprenæroppdrag for tyskerne derfor sannsynligvis omkring 90000 på det meste.⁶

Vi vet ikke hvor mange nordmenn som til enhver tid var engasjert på tyske anlegg under okkupasjonen, slik som danskene synes å vite. Offisielle tall antyder at drøyt 100.000 nordmenn arbeidet direkte med bygg- og anleggsarbeid for tyskerne sommeren 1942.⁷ I de mest intense tyske byggeperioder var snakk om vesentlig flere, sannsynligvis mellom 150.000 og 200.000 sysselsatte nordmenn. I tillegg ble det tvangssendt 140000 mennesker fra andre tyskokkuperte områder fra høsten 1941, hovedsakelig krigsfanger, som ble satt i tvangsarbeid på ulike anlegg utover landet i løpet av krigen.⁸ SA har gjennom sin analyse av Christi-

³ F.eks. med basis i SA s.244-245 og 311.

⁴ Kaare Haukaas, *Faktaregister for Okkupasjonstiden*. Oslo 1947. Bilag I. Det nærmest man kommer henstilling se s. 18

⁵ Jf. SA s. 372. Tallet omfatter bare arbeidere, ikke funksjonærer.

⁶ Anslaget bygger på med den samme gjennomsnittlige funksjonærandel som ved tyskerarbeid som nordmenn utførte i Norge under okkupasjonen, gjennomsnittlig 22,5 prosent av arbeiderne beregnet utfra Statistisk Sentralbyrå, heretter SSB, *Statistisk-Økonomisk Utsyn over Krigsårene*. Oslo 1945. s.221.

⁷ Dette inkluderer imidlertid hverken transportvirksomhet, kantine eller andre servicefunksjoner knyttet til byggevirksomheten, jf. *ibid.* s. 218-223, 276-277.

⁸ Hallvard Tjelmeland og Grete Brochmann, *I Globaliseringens Tid, 1940-2000 Bind III i Norsk Innvandringshistorie*. Oslo 2003. s. 12, Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen »Nationalsozialistische Neuordnung« Und Kriegswirtschaft*, Beiträge Zur Militärgeschichte, vol. 54 München 2000.s. 379 oppgir at tilsammen 115000 krigsfanger og andre tvangs-

ani & Nielsen aktiviteter i Norge også gitt verdifulle bidrag til lite kjente sider av norsk okkupasjonshistorie. Det kommer vi tilbake til.

Også når det gjelder andre økonomiske aspekter av 2. verdenskrig ligger danske historieforskning gjennom flere nyere arbeider⁹ klart foran utforskningen av disse sider av norsk okkupasjonshistorie, som i betydelig grad er gjort av utlendinger.¹⁰ Enkelte sentrale industribedrifter, statlige forvaltningsbedrifter og sektorer er imidlertid blitt undersøkt de senere år, men ikke alltid med den ønskelige grundighet og komparative perspektiv.¹¹

Mine kommentarer vil konsentrere seg om fire forhold: 1) Uklare bransjemessige avgrensninger, 2) Offentlige rammevilkår og reguleringer, særlig under krigen, 3) Christiani & Niensens aktiviteter i Norge og lønnsomheten ved arbeidene for Nordag i Årdal og 4) Det økonomiske rettsoppgjøret i Danmark sammenlignet med det norske. Jeg vil på flere punkter sammenligne norske og danske forhold.

1. Uklare bransjemessige avgrensninger

Avhandlingens beskrivelse og analyse av entreprenør- og bygg- og anleggsbransjen i Danmark både i mellomkrigstiden og under krigen er preget av en grunnleggende svakhet, uklare bransjemessige avgrensninger. Dette er viktig fordi en nærmere avklaring av bygge- og anleggsbransjens omfang og karakter er ønskelig når man skal vurdere de undersøkte entreprenørbedrifters strategiske, økonomiske og etiske handlingsrom. Hvor stort var bygge- og anleggsmarkedet totalt sett i Danmark i perioden 1919-1945 og hvilke hovedsegmenter var dette markedet delt inn i? Skillet mellom offentlig og privatfinansierte bygge-

arbeidere fra Øst-Europa ble sendt til Norge i løpet av okkupasjonen. Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske Krigsfanger I Norge 1941-1945 – Antall, Organisering Og Repatriering*, Dr. Art. Avhandling I Historie Universitetet I Tromsø 2004. s. 56 dokumenterer at 93138 sovjetiske krigsfanger, herav 9000 »Ostarbeiter«, ble sendt til Norge i løpet av okkupasjonen.

⁸ Jeg tenker her på arbeider som Steen Andersen, *Danmark i Det Tyske Storrøm*. København 2003, Joachim Lund, *Hitlers Spisekammer. Danmark og Den Europæiske Nyordning 1940-43*. København 2005 og Mogens R. Nissen, *Til Fælles Bedste – Det Danske Landbrug under Besættelsen*. København 2005.

¹⁰ Bohn op. cit., Fritz Petrick, *Der »Leichtmetallausbau Norwegen« 1940-1945: Eine Studie Zur Deutschen Expansion- Und Okkupationspolitik in Nordeuropa* Frankfurt am Main 1992, Alan S. Milward, *The Fascist Economy in Norway*. Oxford 1972.

¹¹ F.eks. Ketil Gjølme Andersen, *Flaggskip I Fremmed Eie Første Bind Av Hydros Historie 1905-2005*. Oslo 2005., Trond Bergh, Harald Espeli, og Knut Sogner, *Brytningstider Storselskapet Orkla 1654-2004* Oslo 2004, Lars Thue, *Statens Kraft 1890-1947. Kraftutbygging Og Samfunnsutvikling* Oslo 1994., Harald Espeli, *Norsk Telekommunikasjonshistorie Bind 2 Det Statsdominerte Teleregimet (1920-1970)*. Oslo 2005.

og anleggsoppdrag er her helt sentralt både før og under krigen, mens arbeid for tyskerne blir det nye store markedet under krigen. Et annet sentralt skille går mellom håndverkerdominerte og mer stordriftsbaserte og industrielt organiserte byggearbeider.

En nærmere analyse og drøfting av totalmarkedets og sentrale delmarkeders varierende omfang gjennom perioden hadde vært ønskelig. For meg ser det ut til at kildegrunlaget for slike segmentanalyser er bedre i Danmark under krigen enn i Norge.¹² Avhandlingen inneholder en rekke spredte opplysninger om dette, men disse er ikke systematisert. Et nyttig analytisk skille som forfatteren i noen grad benytter er hva de undersøkte entreprenørbedrifter definerte som sitt relevante marked – for å låne et begrep fra nyere konkurranserettslig og konkurransepolitiske analyse. Slike strategiske og egendefinerte valg reflekterte både entreprenørbedriftenes omstillingsevne og -vilje og i enkelte tilfeller også etiske avveininger av hva de ville drive med.

2. Offentlige rammevilkår og reguleringer, særlig under krigen

En av avhandlingens gode kvaliteter er at den på en så instruktiv måte beskriver clearingsystemets virkemåte overfor den enkelte bedrift på 1930-tallet og under krigen. Sammenbruddet i det internasjonale valutasytemet i 1931 skapte spesielle utfordringer for den type multinasjonale entreprenørselskap som blir studert i denne avhandlingen. Det gjaldt ikke minst Christiani & Nielsens aktiviteter i Syd-Amerika. De multinasjonale danske entreprenørselskapene forankring i en europeisk småstat innebar at den handels- og valutapolitiske støtten man kunne oppnå gjennom sin hjemstat var begrenset. Avhandlingen dokumenterer likevel at Christiani & Nielsen oppnådde betydelige resultater i form av valutaoverføringer med bistand fra danske myndigheter på 1930-tallet. Clearingsystemet ble videreført i tyskkontrollerte områder under krigen. Også da viste de danske firmaene seg som dyktige operatører i den tyskkontrollerte forhandlingsøkonomien. Hovedforklaringen var etter alt å dømme deres vilje til å utføre direkte krigsrelaterte oppdrag for tyskerne slik som i tilfellet Christiani & Nielsen.

Jeg hadde for øvrig gjerne sett en mer systematisk analyse av entreprenørselskapenes opptreden som multinasjonale selskap når det gjelder forhold som internprising av tjenester og plassering og plassering og utvikling av kompetansefunksjoner sentralt og i det enkelte land selskapene etablerte seg. Jeg oppfatter det slik at i Christiani & Nielsen ble

¹² Se dog SSB op. cit., s. 221.

det vi med et moderne ord kaller engeneering-funksjoner i hovedsak holdt samlet ved hovedkontoret i Danmark frem til krigen og i stor grad også under krigen. Jeg etterspør altså en mer samlet analyse av hva slags multinasjonale foretak de danske entreprenørselskapene var særlig frem til krigen sett i lys av den omfattende internasjonale litteraturen der entreprenørbransjen står perifert.¹³ For meg ser det ut til Christiani & Nielsen valgte en annen selskaps- og driftsmodell enn Kampsax.

Jeg forflytter meg så til de politiske rammevilkår i Danmark under krigen, nærmere bestemt Værnemagtskontoen og forsøkene på prisregulering. Værnemagtskontoen dukker opp i avhandlingen flere steder uten nærmere beskrivelse. Er det rimelig å tro at danske lesere – eller en norsk – intuitivt vet hva det var og hvordan den fungerte?

Den danske litteraturen om Værnemagtskontoen synes å være oversiktlig.¹⁴ 17. august 1940 inngikk Nationalbanken en avtale med Reichsbank om at tyske betalingsmidler – Reichskreditkassenscheine – ikke skulle være gyldige i Danmark. I stedet skulle disse veksles i Nationalbanken i danske kroner som skulle brukes som betaling for tyskernes utgifter som vernemakt i Danmark, derav navnet. Danmarks folkerettslige status fra 9. april 1940 og særlig frem til 29. august 1943 var høyst uklar. Danmark var besatt eller beskyttet av tyske styrker, men var ikke i krig med Tyskland. Hvis Danmark var i krig, blir de ordinære diplomatiske forbindelsene med Tyskland vanskelig å forklare.¹⁵ Værnemagtskontoen utgjorde ved frigjøringen i mai 1945 til sammen 5347 millioner kroner.¹⁶ Sett på bakgrunn av at den tyske militære tilstedeværelsen i Norge var langt større – opp til 400.000 tyske soldater var plassert i Norge – og anleggs- og befestningsarbeidene var *langt mer omfattende* enn i Danmark, er dette et meget høyt tall. I Norge utgjorde netto-utbetalingene på okkupasjonskontoen i Norges Bank 11,3 milliarder kroner. I tillegg kom tyske rekvisisjoner og beslag uten vederlag med en anslått verdi på omkring 1,8 milliarder kroner.¹⁷ Den relativt store Værnemagtskontoen sammenlignet med Norge er en indikasjon på prisreguleringene fungerte bedre i Norge enn i Danmark.

¹³ F.eks. Geoffrey Jones, *The Evolution of International Business an Introduction*. London 1996., Geoffrey Jones and Harm G. Schröter, eds., *The Rise of Multinationals in Continental Europe*, New Business History Series 1993., John H. Dunning, *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham 1992.

¹⁴ Min medopponent Mogens Rüdiger har henvist meg til Per H Hansens artikkel i *Gads Leksikon om dansk besættelsestid 1940-45*, Sigurd Jensen, *Levevilkår under Besættelsen Trækk Av Den Økonomiske Og Sociale Udvikling I Danmark under Den Tyske Besættelse 1940-45*. København 1971. s. 94-99 og 255 ff.

¹⁵ Tamm op. cit., s. 731-735.

¹⁶ Jensen op. cit., s. 255.

¹⁷ Odd Aukrust og Petter Jakob Bjerve, *Hva Krigen Kostet Norge*. Oslo 1945. s. 28.

Sett fra norsk synsvinkel er Værnemagtskonto en svært slående og paradoksal betegnelse. I Norge kalles den tilsvarende kontoen som nevnt okkupasjonskontoen. Det reflekterte at Norge var i krig med Tyskland, senest fra 11. april 1940 og fullstendig okkupert i løpet av juni 1940.¹⁸ Som okkupert hadde Norge etter Haag-konvensjonen en folkerettslig *plikt* til å betale okkupasjonskostnadene så lenge landene var i krig. Allerede 4. juni 1940 garanterte derfor Administrasjonsrådet på vegne av staten for tyskerne uttak fra Norges Bank.¹⁹ Det er høyst diskutabelt om Danmark hadde noen folkerettslig forpliktelse til å finansiere tyske troppers behov frem til 29. august 1943. Den danske regjeringen påtok seg finansieringen utfra utenriks- og pengepolitiske vurderinger.

Så til prisreguleringene. Analysen av de danske prisreguleringene som var relevante for entreprenørbransjens oppdrag for tyskerne inneholder enkelte av avhandlingens skarpeste konklusjoner. Statsråden for offentlige arbeider, Gunnar Larsen, vek ikke tilbake for »magtmisbruk« for å sikre et fortsatt godt samarbeid med tyskerne konkluderer SA s. 202. Dette refererer seg til at priskontrollørens arbeid ble overstyrt av statsråden i forbindelse med et tysk militært anlegg på Bornholm våren 1941. Priskontrollen ble dermed undergravd for fremtiden. Slik saken fremstilles var pris- og avansekontrollen med entreprenørarbeid for tyskerne resultatet av en avtale mellom Nationalbanken og tyske myndigheter høsten 1940, jf. SA s. 196 ff.

For meg er det høyst uklart hvordan denne kontrollen var tenkt innpasset i de øvrige statlige prisreguleringene. Prisloven av 30. mai 1940, som omtales svært kort av SA s. 209, var basert på prinsippet om at nettofortjeneste i kroner eller prosent før 9. april 1940 ikke kunne økes. I tillegg ble urimelige priser og forretningsvilkår forbudt og nettoavansene måtte baseres på innkjøpsprisene ikke gjenanskaffelsesverdien. Høsten 1941 ble for øvrig fortjenestemulighetene på industrieksport finansiert av den dansk tyske clearing-kontoen ytterligere begrenset.²⁰

SA gir få opplysninger om etter hvilke prinsipper og konkrete regelverk de tre priskontrollørene fra statsbanene, underlagt Traffikkministeriet, skulle arbeide etter. Man får nærmest inntrykk av et det hverken fantes offentlige prisreguleringer for bygg- og anleggsarbeid sommeren og høsten 1940 eller et administrativt apparat til å håndheve disse, det vil si Prisdirektoratet og Priskontrollrådet. Hvorfor bidro Nationalban-

¹⁸ Retstidende 1941 s. 38-40.

¹⁹ Norges Bank, *Norges Bank under Okkupasjonen*. Oslo 1946. s.54-55.

²⁰ Jf. Per Boje og Morten Kallestrup, *Marked, ervervsliv og stat: Dansk konkurrencelovgivning og det store ervervsliv*, Aarhus 2004. s.134-146.

ken til å utvikle et særskilt kontrollapparat gjennom de tre priskontrollørene fra statsbanene?

Jeg oppfatter det slik at Handelsministeriet bekjentgjorde en særskilt priskontroll med entreprenørarbeider for tyskerne 23. desember 1941 og at Udenriksministeriet overtok forvaltningen og kontrollen av denne type arbeider enten 1. april 1942 eller 10. juni 1942 (SA s. 214, 367). At Udenriksministeriet skulle ha det forvaltningsmessige ansvaret for priskontrollen med arbeid for tyskerne fremfor Prisdirektoratet, som hadde fagkompetansen og kontrollapparatet for den øvrige priskontrollen, fremstår som en ukommentert merkverdighet i avhandlingen. Dens hovedbudskap er ellers at det var tyskerne som drev frem arbeidet med priskontroll på dette området fordi urimelige priser fra danske entreprenører kunne undergrave prisstabiliteten i dansk økonomi, jf. SA s. 205 ff. For meg virker det mer enn overraskende at regjeringen var så lite bekymret over inflasjonsproblemet og la så stor vekt på å lette fremdriften av tyskers militære byggeplaner som SA gir inntrykk av.

Fremstillingen av den danske priskontrollen av anleggsarbeid for tyskerne er uklar og til dels rotet (sml. SA s. 192 ff og s. 365 ff). Dette reflekterer at både regelverkets utforming og arbeidsdelingen mellom statlige kontrollorganer var preget av det samme. Jeg hadde imidlertid gjerne sett at forfatteren hadde ryddet bedre opp i forvirringen som i all fall for en del må forklares med kompetansestrid i regjeringen og sentralforvaltningen.

SAs dokumentasjon av en rekke entreprenørselskapers opptreden i forhold til en rimelig fortolkning av regelverket er på den andre siden entydig og overbevisende. De var systematiske regel- og lovbrøtere på dette punktet. Hvor grove overtredelsene var, kan likevel til tider være noe uklart, jf. tabell s. 211 hvor det ikke fremgår om det er snakk om prosent eller kroner eller om det er snakk om netto- eller bruttoavanser eller -fortjeneste. På den annen side peker Wright, Thomsen & Kiers forslag om en nettofortjeneste på værnemaktsarbeider i begynnelsen av 1942 seg ut ved sin moderasjon, sitt samfunnsansvar og langsiktige strategiske siktemål (SA s. 369)

Hvis man sammenligner priskontrollen av entreprenørbransjen i Danmark og Norge under krigen, blir en slått av hvor mye strengere og klarere regelverket, forvaltningsapparatet og trolig også kontrollen var i Norge, som var et okkupert land fra våren 1940. Norske myndigheter utformet selv sitt regelverk og kontrollapparat uten nevneverdige tyske inngrep. Prisdirektoratet hadde vidtgående fullmakter allerede fra september 1939 og disse ble ytterligere utvidet sommeren 1940 med Administrasjonsrådets støtte. Hvis man skulle spissformulere forskjellen på

norsk og dansk priskontroll under 2. verdenskrig, er svaret at Danmark ikke hadde noen Wilhelm Thagaard. Thagaard, som var den administrative leder av Trustkontrollkontoret/Prisdirektoratet fra 1920 til 1961, var en helt uvanlig politisk og administrativ kraft.²¹ Han tvilte *ikke* på prisreguleringenes faktiske effektivitet og opinionsmessige og *normative nødvendighet* i krigstid – ikke minst i lys av erfaringene fra dyrtiden under 1. verdenskrig.

Sett fra en norsk synsvinkel kom de danske pris- og avansereguleringene av arbeid for tyskerne sent, samtidig som de var lite omfattende og lite restriktive. Kontrollapparatet manglet politisk støtte og administrativ og forvaltningsmessig tyngde. I Norge ble det innført gjennomgripende prisregulering basert på meldeplikt og sentral godkjennelse av pris- og avanseøkninger allerede fra september 1939. Etter det tyske angrepet 9. april 1940 ble prisreguleringen vesentlig innskjerpet. Det ble i utgangspunktet forbudt å ta høyere avanse i krone og øre for varer og tjenester enn det som var situasjonen 8. april 1940.²² Dette reguleringsprinsippet var gjeldende gjennom hele okkupasjonen. I tillegg ble det etterhvert utformet en lang rekke detaljerte maksimalprisforskrifter med mer, blant annet i bygg- og anleggsnæringen og for innsatsvarer til denne.²³ Allerede 25. april 1940 sendte Trustkontrollkontoret ut sitt første sirkulære om »prisberegning overfor tyske institusjoner eller personer«. Fylkesveilingeniørene var da mobilisert for å bistå tyske aktører og de lokale priskontrollnemndene når gjaldt »bedømmelse av rimeligheten av ... priskrav« for »byggnings- og anleggsarbeider«. Priskontrollnemnda i Oslo fikk et ellers foreløpig et særlig ansvar for slike saker.²⁴ Fra 1941 ble det etablert et særskilt pris- (og rasjonerings)politi i alle politidistrikter og fylker med betydelige ressurser og omfattende fullmakter.²⁵ Fra 1941 ble det innført et utbyttebegrensning på 5 prosent alternativt opp til 8 prosent (av bokført aksjekapital) etter søknad og et forbud mot økning av styrehonorarene og andre former for ytelser for å begrense eiernes utbyttmuligheter og ledernes inntektsmuligheter.²⁶ Utbyttebegrensningene, som fungerte rimelig effektivt, og som ble først opphevet i 1960, innebar at krigsprofitten langt på vei ble låst inne i bedriftene. I løpet av 1941 ble det også etablert detaljerte prisforskrifter

²¹ Harald Espeli, »Perspectives on the Distinctiveness of Norwegian Price and Competition Policy in the XXth Century,« *Journal of European Economic History* 31, no. 3 (2002a). særlig s. 629-631.

²² *Trustkontrollen* 1939 s. 267 ff, 1940 s. 63-97, 139 ff, *Pristidende* 1940 s. 34-49, 259 ff

²³ F.eks. *Pristidende* 1940 s. 65-87, 190-215, 352-354.

²⁴ *Trustkontrollen* 1940 s. 170-171.

²⁵ *Pristidende* 1940 s. 296 ff.

²⁶ *Pristidende* 1941 s. 38-45, 114-123.

for de fleste typer byggearbeider utført av norske foretak eller næringsdrivende.²⁷

SA dokumenterer som nevnt at de fleste av hans undersøkte entreprenørselskaper systematisk brøt de statlige pris- og avansereguleringene i Danmark. Avhandlingen tar imidlertid ikke opp *et forhold som burde stå sentralt i enhver vurdering av politisk risiko* eller politiske rammevilkår, skattepolitikken. Skattetilpasning utfra rettslige og etiske vinklinger er en løpende problemstilling for enhver bedriftsledelse. Jeg er klar over at dette er komplekst spørsmål, også i Danmark. I tillegg kompliseres saken av at vi her har å gjøre med en rekke multinasjonale selskap med deres muligheter til å søke beskatning der skatteregimet er mildest, eventuelt mest forutsigbart, gjennom sine internprisingsmetoder. Datterselskapene i ulike land var selvstendige juridiske personer med skatteplikt der så sant ikke landene selskapene var hjemhørende i ble enige om noe annet gjennom skatteavtaler.

Utfra en foretaksøkonomisk vurdering ble skattespørsmål sannsynligvis vesentlig viktigere under krigen enn i fredstid på grunn av økte skattebyrder og skatteprosenter i de fleste land, samtidig som myndighetenes skattekontroll ble vanskeligere eller svekket. Det ville overraske meg om SA ikke har funnet en rekke skatterelaterte kilder i sine omfattende arkivstudier. Hvis svaret er nei, forteller det oss at arkivene til blant annet Christiani & Nielsen har gjennomgått selektive destruksjoner uten at dette er kommentert. Den eneste skatterelaterte kommentaren jeg har funnet i avhandlingen finnes på s. 60. Der sies det at danske skattemyndigheter på 1930-tallet beskattet Christiani & Nielsen som »et personlig eget firma .. [og] som om alle dets arbejder var utført i Danmark«. At sistnevnte skulle være tilfelle, stiller jeg meg svært spørrende til. Datterselskapene i utlandet hadde jo skatteplikt i sitt hjemland. Dobbelbeskatning ville jo da bli resultatet. Jeg vil neppe tro det fantes skatteavtaler mellom Danmark og for eksempel Brasil.

Hvis SA har funnet skatterelaterte kilder, hvorfor er de ikke benyttet – eller hvorfor er det ikke i det minste kommentert hvorfor skattespørsmål er ekskludert fra avhandlingens problemstillinger? For bedriftenes eiere er det oftest lønnsomheten etter skatt som er mest interessant. Christiani & Nielsens moderselskap var som nevnt et personlig eid selskap. Jeg vil tro at Christiani & Nielsens ledelse var svært kompetente skattetilpassere. Mulighetene for skatteplanlegging og tilpasning i multinasjonalt selskap var i utgangspunktet vesentlig større enn for selskap som bare drev virksomhet i Danmark på grunn av mulighetene til

²⁷ *Pristidende* 1941 s. 21-31, 663-665, 1094-1096.

selektiv internprising. I en avhandling om skattesnyteriets historie Danmark hevdes det at omkring 15 prosent av selskapsinntektene ble unndratt beskatning i perioden 1939-44?²⁸ Spørsmålet er altså om i hvilken grad de undersøkte entreprenørbedriftene betalte skatt? Var de like systematiske lovbrutere på dette punktet som i sin prispolitikk under krigen?

3. Christiani & Nielsens aktiviteter i Norge og Nordag-arbeidernes lønnsomhet

Christiani & Nielsen omorganiserte sin nærmest sovende virksomhet i Norge etter okkupasjonen våren 1940 gjennom et utvidelse av aksjekapitalen til 300.000 NOK og påtok seg store oppdrag for Nordag som reelt sett var eid av Luftwaffe. Diplomingeniør Harald Henschien (1879-1956) som drev eget firma i kjemiske bygningsartikler, bla. som eneforhandler i Skandinavia for Norsk Hydros datterselskap A/S Norske Tjæreprodukter, ble den nye styreformannen. Viktigere for valget av Henschien var det sannsynligvis at han hadde vært formann for Entreprenørens Landssammenslutning siden 1927 og Oslo Entreprenørforening siden 1930. Han var derfor også medlem av Centralstyret i Norsk Arbeidsgiverforening fra 1927, noe SA ikke er klar over.²⁹

Høyesterettsadvokat Einar Corneliussen ble styremedlem og kjøpte seg en symbolsk eierpost. Corneliussen var fra 1938 formann i Oslo Krets av Den Norske Sakforening,³⁰ som representerte omkring halvparten av alle organiserte advokater i Norge. Corneliussen trakk seg fra dette vervet etter nazifiseringen av Sakførerforeningen i juni 1941, men gjeninntredte i vervet ved frigjøringen. Han stod i den egenskap sentralt i å legge premissene for den omfattende utrenskningen av medlemmer som foreningens ledelse mente hadde sviktet under okkupasjonen.³¹ Corneliussen hadde en rekke styreverv og var i kompaniskap med et par av landets fremste forretningsadvokater.³²

²⁸ Gunnar Viby Mogensen, *Skattesnyteriets Historie. Udviklingen I Underdeklarationen I Danmark I 1900-Tallet*. Odense 2003. s. 65.

²⁹ Erling Petersen, *Norsk Arbeidsgiverforening 1900-1950*. Oslo 1950. s. 639, E. Hoffstad, *Merkantilt Biografisk Leksikon. Hvem Er Hvem I Næringslivet?* Oslo 1935. s. 322, Bjarne Basøe, *Ingeniørmatrikkelen : Norske Sivilingeniører 1901-55 Med Tillegg*. Oslo 1961. s. 203. Om Norske Tjæreprodukter se Andersen, *Flaggskip I Fremmed Eie Første Bind Av Hydros Historie 1905-2005*. s. 250.

³⁰ Ikke av den nasjonale Sakførerforeningen som SA hevder s. 235.

³¹ Den Norske Sakførerforening, *Medlemmer Av Den Norske Sakførerforening 1. Juli 1950*. Oslo 1951. s. 103, Rolf Christophersen, red., *Den Norske Sakførerforening 1933-1958*. Oslo 1958. s. 282.

³² Den ene kompanjongen, Jens P. Heyerdahl var blant annet husadvokat for IG Farben i Norge og for Orkla og personlig investor i Oslo-gruppen. Den deltok sommeren

Etter frigjøringen ble Christiani & Nielsens norske datterselskap satt under etterforskning for økonomisk landssvik. Gjennom mitt pågående arbeid med advokatenes historie i Norge er jeg blitt kjent med at politiets landssvikavdeling våren 1946 protesterte mot at høyesterettsadvokat Einar Corneliussen, som hadde vært styremedlem i datterselskapet under hele okkupasjonen, ble oppnevnt som forsvarer i en økonomisk landssviksak. Begrunnelsen var at Corneliussen var under etterforskning for et slikt forhold som styremedlem i et selskap. Dette var sannsynligvis Christiani & Nielsens norske datterselskap. Corneliussen reagerte kraftig på politiets opptreden³³ og ba Sakførerforeningen støtte en protest til Justisdepartementet og Riksadvokaten. Sakførerforeningen undersøkte saken og fikk en forsikring om at påtalemyndighetene »vil ikke reise aksjon mot noen utelukkende fordi vedkommende har vært medlem av styret i et selskap under forfølgning for utilbørlig forretningsforbindelse med tyskerne«. Politiet ville derimot fortsatt »protestere mot at en sakfører som har vært medlem av styret i et selskap under forfølgning for utilbørlig forretningsforbindelse med tyskerne« skulle kunne få opptre som forsvarer i økonomiske landssviksaker.³⁴

Dette synes å være en av de få virkelige sanksjoner som ble gjennomført mot Christiani & Nielsens norske datterselskap og dets ledelse. SA dokumenterer at norsk politi i utgangspunktet ønsket å reise tiltale mot selskapets norske styremedlemmer, fordi de hadde hatt det »moralske ansvar for at treffe de riktige disposisjoner i overensstemmelse med korrekt norsk forretningspraksis«, SA s. 431 med henvisning. SA hevder at norske påtalemyndighetene etterhvert konkluderte med at det ikke kunne reises landssviksak mot den daglige lederen eller styreformannen i det norske datterselskapet fordi selskapet falt utenfor landssvikanordningen (SA s. 431). Her må noen ha gått seg vill i jussen, eller bevisst feiltolket lovverket. Landssvikforordningens bestemmelser om

1941 i kapitalutvidelsen i Norsk Hydro, der IG Farben som hadde den kontrollerende eierposisjonen under okkupasjonen. Kapitalutvidelsen i Norsk Hydro skyldtes ønsket om å delta i etableringen av Nordisk Lettmetall, som skulle produsere aluminium, sammen med IG Farben og det tyske selskapet Nordag, reelt sett eid av Luftwaffe, jf. Bergh, Espeli, og Sogner op. cit., s. 96-103, Andersen, *Flaggskip I Fremmed Eie Første Bind Av Hydros Historie 1905-2005*. s. 370 ff. Den andre kompanjongen i advokatfirmaet var Øystein Thommessen. Han ble fra våren 1941 medlem av den såkalte kretsen, forløperen for Hjemmefrontens ledelse, og forble medlem av denne frem til han måtte flykte til Sverige, jf. Ole Kristian Grimnes, *Hjemmefrontens Ledelse, Norge Og Den 2. Verdenskrig*. Oslo 1977. bla. s. 409 ff.

³³ Dette var muligens utgangspunktet for at han forfattet og utga Einar Corneliussen, *Det Økonomiske Landssvikoppgjør* Oslo (Forfatteren, men solgt gjennom Den Norske Sakførerforening) 1947.

³⁴ Advokatforeningens Hovedstyreprot. 31.3.1946 sak 22.

økonomisk landssvik inneholdt ikke noe unntak for utenlandskeide norske selskap.³⁵ Det ville jo eventuelt representert et amnesti til norske ledere i slike selskap noe som var helt utenkelig under den stemningen som preget utformingen av Landssvikanordningen i Norge og i London. En annen sak var at det ikke var mulig å reise norsk landssviksak mot det danske moderselskapet eller dets ledere. Tyskeide selskap og aksjer ble jo konfiskert av staten umiddelbart etter frigjøringen.

Så til bedriftsøkonomiske forhold og lønnsomhet ved Christiani & Nielsens aktiviteter i Norge og Årdal. En hovedtese i avhandlingen er at de fleste undersøkte entreprenørselskapene var mer opptatt av bunnlinjen og en mest mulig lønnsom drift vurdert utfra krigens kortsiktige militære utvikling – enn moralske eller etiske normer. Jeg hadde derfor forventet en mer pågående lønnsomhetsanalyse av de undersøkte bedriftene, ikke minst av Christiani & Nielsen som er avhandlingens hovedaktør. Med unntak av figuren s. 424 savner jeg nøkkeltall over konsernets og datterselskapenes lønnsomhet/overskudd, eiernes utbytte og andre ytelser, konsernets og datterselskapenes egenkapital og en diskusjon av i hvilken grad de bokførte verdier samsvarte med de reelle. I den grad slike tall ikke foreligger burde dette vært nevnt og muligheten for å konstruere troverdige regnskapstall diskutert. Diskusjon av lønnsomhet før og etter skatt hører også hjemme her.

Avhandlingens analyse og begrepsbruk i forhold til bedriftsøkonomiske nøkkeltall er lite presis.³⁶ Jeg vil bruke fremstillingen av Christiani & Nielsens arbeid i Årdal og Norge for å vise hvor vanskelig det kan være for leseren å vurdere lønnsomheten i de tyske oppdragene. Dette er et viktig case i avhandlingen fordi arbeidene i Årdal for Nordag førte til at »den krise Christiani & Nielsen hadde stået i etter 9. april 1940 var nu løst og stabiliseringen fik lettelsen til at brede sig på direksionsgangen i Ørstedhus.« (SA s. 253) Denne krisen oppfatter jeg for øvrig for en stor del som en partiell likviditetskrise knyttet til clearingsystemet. Den dreide seg primært om datterselskapet i Nederland og dets hollandske banklån. En konkurs i Christiani & Nielsens hollandske datterselskap ville vel isolert sett ikke truet de øvrige deler av konsernet i andre tysk-kontrollerte områder – eller fantes det bankgarantier fra moderselskapet SA ikke har opplyst oss om?

Tilbake til lønnsomheten ved arbeidene i Årdal. De viktigste opplys-

³⁵ Se f.eks. Erik Solem, *Landssvikanordningen: Prov. Anordn. Av 15. Desbr. 1944 Med Tillegg*. Oslo 1945.

³⁶ Avanse synes brukt som mål på lønnsomhet eller overskudd uten at det skilles klart mellom brutto- og nettoavanse, se dog SA s. 208 ff.

ningene om dette gis i tabellene på s. 231 og 266.³⁷ Bildet som fremstår er vanskelig å tolke. S. 231 gis det omsetningstall for det jeg oppfatter som det norske datterselskapet A/S Christiani & Nielsen, sannsynligvis i NOK. Omsetningen for tyskerne er skilt ut og er helt dominerende, med unntak av 1943 og 1944, og utgjør totalt 7.105.067 NOK (?). Utfra det som ellers blir opplyst knyttet disse inntektene seg utelukkende til arbeidene for Nordags prosjekt i Årdal. Det oppgis også tall for formuen som økte fra knapt 30.000 i 1940 567.415 NOK (?) i 1944.³⁷ Formuesutviklingen må vi tro er utviklingen av den bokførte egenkapitalen i selskapet *etter* skatt. Den nominelle inntektsbeskatningen av selskaper fra 1940 var 50 prosent av fjorårets skattbare inntekt. Vurderingen av skattens innvirkning på formuesutviklingen vanskeliggjøres av gjennomsnittsbekskatningen.³⁹ Under okkupasjonen innebar den en ekstra skattekreditt på grunn av den høye inflasjonen.

Det opplyses videre at »bruttofortjenesten« i 1941 var omkring 300.000 NOK (SA s. 257) av en omsetning på 2,2 millioner NOK. Nettofortjenesten og overskuddet må imidlertid ha vært vesentlig mindre. Det sies ellers ikke noe presist om lønnsomheten og utbyttepolitikken i det norske datterselskapet i perioden 1941-45 utover at lønnsomheten ble vesentlig dårligere fra 1942.

Tabellen på s. 266 oppfatter jeg som en oversikt over hovedkontorets eller moderselskapets (Christiani & Nielsen i Københavns) *bruttoinntekter* fra prosjektet i Årdal i danske kroner (DKK). Jeg tolker det slik at disse kom *i tillegg* til det norske datterselskapets inntekter, men dette sies aldri eksplisitt og andre opplysninger peker i motsatt retning. s. 252 opplyses det at kontrakten med Nordag fra 1941 utgjorde 6,3 mill.kr (DKK eller NOK?) Bruttoinntektene utgjorde 6.1618.25 DKK (?) eller knapt en mill kroner mindre enn i det norske datterselskapet. Hva slags verdiforhold som fantes mellom danske og norske kroner i clearingsystemet kommenteres ikke. Kursen på 100 danske kroner i slutten av 1940 var for øvrig omkring 85 NOK på Oslo Børs høsten 1940. Gjennomsnittkursen i 1941 var 85,39 og i 1942 91,86 NOK.⁴⁰ Hvis vi legger

³⁷ I tillegg gis det relevante opplysninger en rekke andre steder, jf. SA s. 235, 252-253, 257, 267, 432-433.

³⁸ I 1940 ble datterselskapets aksjekapital økt fra 40000 til 300000 NOK (?) sannsynligvis med et kontantinnskudd, jf. SA s. 235 og note 18 s. 530-31. Samtidig ble det lånt 260000 NOK i Realbanken for å skaffe driftskapital.

³⁹ Se bla. J. E. Thomle, *Skattelov for Landet: Av 18 August 1911 : Med Tilleggslover*, 10. utg. Oslo 1938. og J. E. Thomle og K. L. Bugge, *Samlet Tillegg Av Januar 1946 Til Skattelov for Landet*, 10. utgave. Oslo 1946).

⁴⁰ Øyvind Eitrheim, Jan T. Klovland, and Jan F. Quigstad, eds., *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*, Norges Banks Skriftserie No. 35 Oslo 2004. s. 319, SSB, *Statistiske Oversikter 1948*. Oslo 1949. s. 292.

kursen i 1941 til grunn, skulle kontrakten på 6,3 mill. NOK utgjøre 7,377 mill. DKK.

I den grad disse inntektene kom i tillegg til de i det norske datterselskapet må vi gå ut fra at lønnsomheten var ekstremt god, nærmest eventyrlig, selv om utgiftene til ingeniørlønninger m.m. i Danmark var betydelige. I den grad min analyse er riktig eller holdbar fikk altså hovedkontoret eller moderselskapet i Christiani & Nielsen en eventyrlig profitt på engasjementet i Årdal, mens det norske datterselskapets lønnsomhet ved arbeidene på stedet var helt marginal. Når man ser på hvor og hvordan pengene ble utbetalt, må man spørre seg om, eventuelt i hvilken grad inntektene ble underlagt beskatning? Mulighetene til unndra gjeldsnedbetalingen til Nederland beskatning synes betydelig, jf. SA s. 432-33.

I den grad min tolkning, det vil si at Christiani & Nielsen som konsern hadde en totalinntekt på 12-14 millioner i danske eller norske kroner *ikke er riktig*, blir det svært vanskelig å forstå at oppdraget for Nordag i Årdal kunne løse konsernets økonomiske problemer slik SA utvetydlig hevder.

Jeg har også en kommentar knyttet til Christiani & Nielsens beslutning i juni 1942 om trekke seg ut av Årdal og andre oppdrag for tyskerne i Norge. SA hevder at moralske hensyn knyttet til bruk av tvangsarbeidere og danske arbeidere var avgjørende, særlig for den daglig lederens, Haldor Nørgaards, konklusjon. Mye tyder imidlertid på at Christiani & Nielsen allerede brukte et betydelig antall danske ansatte i Årdal frem til man trakk seg ut. I boken om Årdal verk som SA henviser til flere ganger, fremgår det at det var 255 dansker i Årdal sommeren 1942. Jeg vil tro de fleste av disse arbeidet for Christiani & Nielsen inntil det motsatte er dokumentert.⁴¹ Hvis dette er riktig, er det vanskelig å se at det tyske kravet om 500 danske arbeidere i juni 1942 skulle representere et så klart prinsipielt skille slik SA hevder s. 264.

4. Det økonomiske rettsoppgjøret i Danmark sammenlignet med det norske

Det økonomiske landssvikoppgjøret i Norge og rettsoppgjøret mot vernemagerne i Danmark hadde et så likt strafferettslig utgangspunkt at det kan se ut som om danskene kopierte de norske lovbestemmelsene, som kom først. I begge land var det sentrale grunnlaget for straffeforfølgelse »utilbørlig« samarbeid med »Besættelsesmakten i ervervsmes-

⁴¹ Rolv Petter Amdam, Dag Gjestland, og Andreas Hompland, red., *Årdal – Verket Og Bygda 1947-1997*. Oslo 1997. s. 74. Se ellers Bohn op. cit., s. 376 med henvisning.

sig Henseende«. Også i de detaljerte kriteriene for å vurdere om det forelå utilbørlige forhold lå de danske bestemmelsene svært nær de norske.⁴²

Påtalemyndighetene i Norge og Danmark la imidlertid sitt arbeid opp på fundamentalt ulik måte. I Danmark startet det økonomiske rettsoppgjøret mot storbedriftene. Det sporet av, eller »snublede i starten« for å sitere Ditlev Tamms bok om det danske rettsoppgjøret.⁴³ Norge ble de første sentrale prøvesakene i rettsoppgjøret ført mot menn som hverken hadde vært sentrale i økonomisk eller politisk landssvik.⁴⁴ Man kjørte frem de små fiskene først, trolig for å bedre mulighetene til å ta storfiskene senere. Resultatet ble likevel i hovedsak det samme i begge land. Storbedriftene og deres ledere ble sjelden utsatt for rettssaker og enda sjeldnere dømt. Mindre entreprenører, småbedriftseiere og enkelte funksjonærer og arbeidere fikk til dels svært stenge straffer særlig i begynnelsen av det norske rettsoppgjøret. En ingeniør som arbeidet som sjef for Nordags kjemiske laboratorim fra mai 1941 til august 1942 ble eksempelvis dømt til blant annet 5 ½ års tvangsarbeid og en inndragning på 25000 kr i slutten av 1946.⁴⁵ Utfra de likebehandlingskrav vi bør stille til domstoler og påtalemyndighet ble det strafferettslige oppgjøret mot økonomisk landssvik og vernemagere svært mangelfullt og sosialt så skjevt at det ikke er helt urimelig å snakke om klassejustis. Oppgjøret ble uforholdsmessig mildt overfor større etablerte bedrifter og deres ledere, som satset målbevisst på leveranser til og oppdrag for tyskerne uten å være utsatt for tvang i noen rimelig forstand av ordet.⁴⁶

På et viktig punkt skiller det danske økonomiske rettsoppgjøret seg fra det norske. I Danmark vedtok man i oktober 1945 de såkalte værnemagerlove om tilbakebetaling av fortjeneste på objektivt grunnlag. Det var inndragning av krigsprofitt, men uten strafferettslige aspekter og konsekvenser. Dette ble også diskutert i Norge, men dette ble forkastet av Arbeiderparti-regjeringen i 1946. De danske lovbestemmelsene innebar forenklet sagt at nettofortjeneste større enn 5 prosent av kostprisen på arbeider for og leveranser til tyskerne finansiert av Værnemagtskontoen skulle tilbakebetales statskassen. For bedrifter og næringsdrivende som hadde blitt etablert eller utvidet sin virksomhet vesentlig etter 9. april 1940 gjennom leveranser til tyskerne i eller uten-

⁴² Sml. Solem op. cit., s. 51 ff og Tamm op. cit., s. 760-761.

⁴³ Tamm op. cit., s. 472.

⁴⁴ *Retstidende* 1945 s. 13-43, 52-58.

⁴⁵ *Retstidende* 1946 s. 1337-1338.

⁴⁶ I Norge eksempelvis storbedriften Norsk Hydro, jf. Andersen, *Flaggskip I Fremmed Eie Første Bind Av Hydros Historie 1905-2005*. s. 359 ff.

for Danmark skulle all nettofortjeneste utover to prosent av kostprisen, under bestemte forutsetninger, tilbakebetales til statskassen. Det var Revisjonsutvalget for tyske betalinger og en særskilt ankenevnd som skulle avgjøre disse sakene. Det skulle tas hensyn til disse tilbakebetalingene av krigsprofitt ved den ordinære beskatningen. Det innebar at hele krigsfortjenesten bare unntaksvis ville bli inndratt.⁴⁷

Ditlev Tamm gir i sitt verk om det danske rettsoppgjøret en kort omtale av revisjonsutvalgets langvarige og administrativt ressurskrevende arbeid frem til 1959. Det ble gjennomført revisjonsbehandling i 14.000 saker. I 10.030 saker ble det vedtatt tilbakebetalingsplikt. Disse sakene representerte en omsetning på 3.396 millioner kroner. Av dette skulle det tilbakebetales 318 millioner kroner eller 9,3 prosent av omsetningen. Det må karakteriseres som en meget omfattende tilbakebetaling eller inndragning av krigsprofitt.⁴⁸ Særlig sett på bakgrunn av at store deler av de undersøkte sakene sannsynligvis var rettet mot entreprenører og håndverkere. De fikk utbetalt til sammen 2.155 mill kr av Værnemaktskontoens totale utlegg på 5.347 millioner kr.⁴⁹

På bakgrunn av at SA har brukt adskillig materiale fra revisjonsutvalgets granskninger av entreprenørselskapene han har undersøkt, er jeg svært overrasket over at vi ikke får et nærmere innblikk i tilbakebetalingenes omfang for i de samme selskapene. SA nøyer seg med Christiani & Nielsen, som måtte tilbaketalte 279.474 DKK til statskassen (SA s. 433), men opplyser ikke om hva omsetningsgrunnlaget for kravet var. Jeg hadde eksempelvis vært svært interessert i hva Wright, Thomsen & Kier måtte tilbakebetale fra sine omfattende arbeider for tyskerne i begynnelsen av krigen. Utfra SAs analytiske perspektiv om politisk risiko hadde en omfattende gjennomgang av tilbakebetalingene vært naturlig. Hva ble den faktiske lønnsomheten etter tilbakebetaling og skatt av entreprenøroppdragene for tyskerne i Danmark under krigen?

Det norske landssvikreglene åpnet for både bøter, inndragning og erstatning. For de som ble funnet strafferettslig skyldig i landssvik ble det åpnet for inndragning av »Enhver inntekt, formuesfordel eller annen økonomisk vinning«. Fra »ervervsmessig« virksomhet kunne »hele« »vinningen« inndras eller konfiskeres hvis det var tatt »utilbørlig pris eller fortjeneste«.⁵⁰ For Norges del vet vi ikke hvor stor del av det totalt idømte beløp ved dom og forelegg på knapt 290 millioner kroner i form av bøter (51,5 mill.kr), inndragninger (165 mill.kr.) og erstat-

⁴⁷ Tamm op. cit., s. 764-761.

⁴⁸ Ibid.: s. 493-498.

⁴⁹ Jensen op. cit., s. 255.

⁵⁰ Solem op. cit., s. 51-58, 93-94, sitat fra landssvikanordningen § 2 og 15.

ninger (73 mill.kr.) som var knyttet til økonomisk landssvik eller hvor mye som faktisk ble innbetalt for denne type forbrytelser.⁵¹ I hvilken grad rettsapparatet grep ensidig eller særskilt inn mot »utilbørlig pris eller fortjeneste« er ikke undersøkt, men få indikasjoner peker i den retning.⁵²

Ikke minst med basis i de danske lovbestemmelsene om tilbakebetaling eller inndragning på objektivt grunnlag ble en lignende lov »om tilbakebetaling av fortjeneste ved ervervsmessig virksomhet for fienden« diskutert også i Norge – selv om det nå stort sett er glemt.⁵³ Jusprofessor Johs Andenæs foreslo en slik lov i november 1945. Både Riksadvokaten og Erstatningsdirektoratet støttet en lov om inndragning av slik fortjeneste etter fradrag for »en rimelig godtgjørelse« til innsatt kapital og arbeid. »Ved fastsettelse av fradraget skal det påsees at bedriften ikke blir gunstigere stillet enn gjennomsnittet av de bedrifter i bransjen som ikke eller bare i mindre utstrekning har utført eller deltatt i ervervsmessig virksomhet for fienden«. ⁵⁴ Det ble også vurdert om inndragningen av slik fortjeneste kunne gjøres gjennom engangsbeskatningen vedtatt våren 1946, som åpnet for at 95 prosent av formuesstigningen over 75.000 kr i løpet av krigen inndras i beskatning, men denne løsningen ble forkastet av Finansdepartementet.

Etter et omfattende press fra advokater og påtalemyndigheten nedsatte justisminister O.C. Gundersen et utvalg for å vurdere saken høsten 1946. Utvalget, dominert av jurister fra statsforvaltningen, konkluderte i løpet av få uker med en fullstendig avvisning av en slik lovgivning. Det mente forholdene i Danmark var så ulike at praksis der ikke kunne brukes som forbilde. Den juridiske begrunnelsen var det ville være umulig å finne et objektivt grunnlag for beregningene, men bare lede til talløse rettssaker. Inndragning ville også lett kunne komme i konflikt med grunnlovens forbud mot å gi lover tilbakevirkende kraft. For regjeringen var det nok viktigere at en slik inndragning ville kunne få »skadelige følger for næringslivet og herigjennom for samfunnet som helhet«. Selv om Justisdepartementet også begrunnet avvisningen med at man ikke ønsket å avkriminalisere »en del av det tyskerarbeid som allerede ligger innenfor det straffbares område«, ville Andenæs' foreslåtte inndragning også representert en utvidelse av rettsoppgjøret. Det var det

⁵¹ Justisdepartementet, *Om Landssvikoppgjøret Innstilling Fra Utvalg Nedsatt for å Skaffe Tilveie Materiale Til En Innberetning Fra Justisdepartementet Til Stortinget*. Oslo 1962. s. 470

⁵² *Ibid.* s. 279 ff.

⁵³ De eneste steder i litteraturen jeg har sett saken omtalt er Johs Andenæs, *Det Vanskelige Oppgjøret Rettsoppgjøret Etter Okkupasjonen*. Oslo 1979. s. 142, Justisdepartementet *op. cit.*, s. 67.

⁵⁴ Ot.meld.nr. 2 1945-46 s. 4-5.

svært vanskelig å foreslå mer enn ettogetthalvt år etter frigjøringen.⁵⁵ Sluttresultatet ble altså at en sosialdemokratisk flertallsregjering i Norge gikk mot en inndragning av næringslivets merprofitt ved arbeid for tyskerne, mens det ikke-sosialistiske parlamentariske flertallet i Danmark støttet en slik inndragning.

Avsluttende merknader

I Norge er en av andreopponentens oppgaver å påpeke formelle feil, svakheter og trykkfeil. Flere av tabelltekstene burde, som vi har sett, vært mer gjennomarbeidet og mer presise, men ellers er det lite å bemerke.⁵⁶ Mine kritiske merknader endrer ikke hovedinntrykket av en grundig og god avhandling. Avhandlingen har flyttet forskningsstatus ikke bare om danske forhold og norsk okkupasjonshistorie, men også om organiseringen av tysk bygg- og anleggsvirksomhet, særlig av klart militær karakter, i flere europeiske land under 2. verdenskrig. Den fortjener et bredere publikum enn de som kan lese dansk.

Harald Espeli

THORSTEN BORRING OLESEN & POUL VILLAUME: I blokopdelingens tegn 1945-1972. Dansk Udenrigspolitik historie bind 5. Red.: Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen. København, Danmarks Nationalleksikon 2005. 808 sider. Illustreret. Indbundet. 448 kr.

Danmarks placering og danskernes holdning til den globale konflikt under den kolde krig har været ganske flittigt debatteret de senere år. Debatten er væsentlig, ikke så meget på grund af et vist behov for at gøre op med fortiden, men nok så meget for at få opbygget en historisk forståelse af tiden og politikken, samt at få udbygget forståelsen af

⁵⁵ Ibid. sitat s.37-38.

⁵⁶ Når det gjelder note 33 i kap. 4 vil man på s. 525 lete forgjeves etter en kildehenvisning. Jeg vil dessuten som en uautorisert, men informert sjøkrigshistoriker påpeke en høyst diskutabel begrepsbruk i note 25 i kap. 8 s. 546. Forfatteren omtaler her det dristige og vellykkede britiske commandoangrepet på tørrdokken i Saint Nazaire 26. mars 1942. Der ble den britiske destroyeren eller jageren HMS Campbeltown brukt som ram-bukk. F.eks. H. T. Lenton and J. J. Colledge, *Warships of World War II: British and Dominion Navies*. London 1964. s. 90 og C.E. Lewis, *The Greatest Raid of All*. London 2000. Pan Books. s. 72. SA benevner imidlertid destroyeren som »en foreldet fregatt«. Jeg er enig i at fartøyet var teknologisk foreldet, men ikke i at det var en fregatt. Da må dansk begrepsbruk for å kategorisere krigsskip skille seg avgjørende fra den som ellers er vanlig. Jeg betviler at så er tilfelle.